

УДК9 323.363-051

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Kotelnytskyi>

Nazar Kotelnytskyi

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Law Chernihiv Institute of Information, Business and Law Academician Y. Bugai International Scientific and Technical University, Chernihiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

E-mail: subton7@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Kotelnytskyi, N. (2024) Agrarian policy of the land liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 1980s. XIXth. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 32, 15-25. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Kotelnytskyi>

AGRARIAN POLICY OF THE LAND LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF LEFT BANK UKRAINE IN THE 1980s. XIXTH

Abstract. Purpose. *The article examines the agrarian policy of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 80s of the 19th century. The purpose of the proposed work is to find out, based on the analysis of historical primary sources, some of which are being introduced to international scientific circulation for the first time, the main components of the indicated direction in the ascetic activity of the opposition aristocratic front of the region at the stage of the 80s of the XIX century.*

Conclusion. *The author came to the conclusion that in the 80s of the XIX century. the attitude of the opposition aristocratic front of northern Ukraine to the agrarian issue has changed significantly compared to previous periods. Already in 1881 liberal citizens of the region boldly declared not only the need for a substantive consideration of the concept of municipalization of the land fund of the Chernihiv province as a leading tool for providing the peasant society with private land allotments, but also proposed a specific financial and economic model for the practical implementation of this idea. Let us emphasize the fact of the partial victory of the Zemstvo liberals over the Russian autocracy in the field of tax and fiscal policy. Thanks to the ascetic efforts of the oppositionists, who persistently sent petitions to the supreme authority for the cancellation or significant reduction of ransom payments of the temporarily obligated peasantry, the indicated fiscal fees were radically reduced by the personal will of Emperor Alexander III. Congresses of farmers of the Chernihiv province, which were held with the support and patronage of the Zemstvo opposition of the region, were of great importance for the development of the agricultural sector of the economy of the Northern Left Bank. The mentioned forums became not only bodies of coordination and management of agricultural production development processes, but also a scientific-methodological and consultative-advisory institute for the advancement of agricultural science in the region. A significant achievement of the Zemstvo liberals was the founding and creation of the Chernihiv Agricultural Society. The organization became a popular public association, which was also engaged in demonstrating leading international experience in the field of agricultural production at the level of technologies and tools. In general, we can state that in the 80s of the XIX century. the agrarian policy of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine was significantly transformed and was based on the search for various options for the progressive evolution of the field of agricultural production and the society of peasant communities.*

Key words: *Zemstvo Liberal Party, Northern Ukraine, agrarian policy, agriculture.*

Назар Котельницький

кандидат історичних наук, доцент кафедри права, Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая м. Чернігів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

E-mail: subton7@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Котельницький Н. Аграрна політика земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 80-х рр. XIX ст. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 15-25. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Kotelnytskyi>

АГРАРНА ПОЛІТИКА ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 80-Х РР. XIX СТ.

Анотація. Мета статті. *У статті досліджено аграрну політику земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 80-х рр. XIX ст. Метою пропонованої праці є з'ясування на основі аналізу історичних періоджерел, частину з яких уперше введено до наукового обігу, основних складників вказаного напрямку в подвизницькій діяльності опозиційної аристократичної фронди регіону в 80-х рр. XIX ст.*

Висновки. *Автор прийшов до висновку, що у 80-х рр. XIX ст. ставлення опозиційної аристократичної фронди*

Північної України до аграрного питання, порівняно з минулими періодами суттєво змінилося. Вже у 1881 р. ліберальні земці регіону сміливо заявили не тільки про необхідність предметного розгляду концепції муніципалізації земельного фонду Чернігівської губернії як провідного інструменту забезпечення селянського соціуму приватними земельними наділами, а й запропонували конкретну фінансово-економічну модель практичної реалізації цієї ідеї. Наголосимо на факті хоча й частковій, але все ж перемогі земських лібералів над російським самодержавством у сфері податкової та фіскальної політик. Завдяки подвижницьким зусиллям опозиціонерів, які наполегливо надсилали клопотання до верховної влади про відміну або суттєве зниження викупних платежів тимчасовозобов'язаного селянства, вказані фіскальні збори були радикально зменшені особистою волею імператора Олександра III. Важливе значення для розвитку аграрного сектору економіки Північного Лівобережжя мали з'їзди сільських господарів Чернігівської губернії, які проходилися за підтримки і патронату земської опозиції краю. Згадані форуми стали не тільки органами координації та управління процесами розвитку сільськогосподарського виробництва, а й науково-методологічним та консультативно-дорадчим інститутом поступу аграрної науки у регіоні. Вагомим досягненням земських лібералів стало заснування та створення Чернігівського сільськогосподарського товариства. Організація стала популярним громадським об'єднанням, яке займалось і демонстрацією провідного міжнародного досвіду з аграрного виробництва на рівні технологій та знарядь праці. Загалом стверджуємо, що у 80-х рр. XIX ст. аграрна політика земського ліберального руху на півночі Лівобережної України значно трансформувалася і ґрунтувалася на пошуках різних варіантів прогресивної еволюції сільськогосподарського виробництва і соціуму селянських громад.

Ключові слова: земська ліберальна партія, Північна Україна, аграрна політика, сільське господарство.

Постановка проблеми.

Історія земського ліберального руху, зокрема на півночі Лівобережної України, продовжує залишатися актуальною, але вкрай малодослідженою проблемою вітчизняної історичної науки. Особливо це стосується формування та практичної реалізації соціально-економічної програми опозиційної аристократичної фронди Північної України. В умовах побудови вже нової української державності та пошуків оптимальної моделі економіки країни у контексті екзистенційних загроз вивчення історичного досвіду політики земського лібералізму в аграрному секторі може стати достатньо повчальним для сучасної української дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В українській історіографії і до цього часу немає комплексного, спеціалізованого дослідження, яке було б присвячене історії українського земського лібералізму хоча б на регіональному рівні. Є лише кілька праць загального характеру, у яких виключно опосередковано згадуються головні віхи політичної діяльності ліберальних земців українських губерній у контексті визвольного руху у Російській імперії другої половини XIX ст¹. Цілий комплекс інших проблем історії земського ліберального руху та напрямів його діяльності в Україні залишаються маловідомими та малодослідженими, що й обумовлює наукову новизну пропонованої статті.

Сказане у повній мірі стосується й економічної програми опозиційної аристократичної фронди краю, органічною частиною якої є політика опозиційної течії у галузі сільського господарства. Автор цих рядків вже зробив декілька кроків у справі вивчення аграрної політики земського ліберального руху Північного Лівобережжя у 70-х рр. XIX ст., прийшовши до аргументованих висновків про те, що аграрне питання до середини 70-х рр. XIX ст. не займало провідного місця у діяльності опозиційної аристократичної фронди регіону. Лише у другій половині 70-х рр. XIX ст. нами були зафіксовані перші зміни у «статичному» відношенні ліберальних земців до вказаної проблематики².

Однак залишається недослідженим питання про головні імперативи політики земської ліберальної партії краю щодо сільського господарства у 80-х рр. XIX ст.

Мета статті.

Відтак метою пропонованої публікації є з'ясування основних складників аграрної політики земської опозиції Північної України у 80-х рр. XIX ст. на основі аналізу історичних першоджерел, частину з яких уперше введено до наукового обігу.

1 Жиленкова І. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX - початок XX століття). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2000. 16 с.; Мойсієнко В. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60 - 80 рр. XIX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1999. 19 с.; Редькіна О. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. Автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.

2 Котельницький Н. Аграрне питання в діяльності земської ліберальної фронди північної України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2020. Серія: Історія. Вип. 33. С. 16 - 23; Котельницький Н. Політика земської ліберальної партії північної України у галузі сільського господарства (70 рр. XIX ст.). *Вісник Черкаського національного університету. Серія: Історичні науки*. 2023. №1. С. 100 - 110, та інші.

Що ж стосується використання наукових дефініцій – «Північна Україна», «північ Лівобережної України», «Північне Лівобережжя», «українське Полісся», «Сіверщина», то під цими історико-географічними та історико-етнографічними термінами, які є великою мірою синонімічними, ми розуміємо сучасні території Чернігівської, півночі Київської та північно-західної частини Сумської області, землі яких були визначними осередками української державності у минулому.

Виклад основного матеріалу.

На початку 80-х рр. XIX ст. ставлення представників земського лібералізму Сіверщини до аграрного питання суттєво змінюється.

Так, наприклад, 8 серпня 1881 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання розглянуто питання про проблеми економічного побуту населення повіту. Від ліберальної партії у зборах з промовою виступив Н. Волк-Карачевський, який репрезентував візію політичної сили щодо порушеного питання спеціально підготовленою профільною запискою. Представник земської опозиції констатував факт того, що абсолютна більшість колишніх селян-кріпаків та так званого «малоросійського козацтва» страждають від дефіциту земельного фонду і достатньою мірою не забезпечені власними наділами. Ситуацію ускладнює і те, що значна частина колишніх поміщицьких селян фігурують в офіційній статистиці у групі так званих «дворових людей», інформації про землеволодіння та землекористування якої критично мало. Поступ капіталістичних відносин у сфері сільського господарства вимагає від прогресивної громадськості звернути пильну увагу на економічну долю тимчасовозобов'язаних селян у провінції.

Після цього Н. Волк-Карачевський оприлюднив зміст підготовленої записки, в якій були викладені конкретні ініціативи земських лібералів щодо реформування економічного побуту звільненого від кріпацтва селянства. Земська опозиція запропонувала: 1. створити на фінансових рахунках бюджетів виконавчих органів земського самоврядування – губернських та повітових земських управ профільні капітали, за допомогою яких земські інституції як виборні громадські установи зможуть придбати у приватних власників земельні фонди краю, які спочатку будуть акумульовані як муніципальне володіння земських управ, а потім поступово будуть продані громадам, де проживають безземельні та малоземельні селяни за дисконтними цінам, але з зарахуванням комерційного відсотку від продажів ресурсів до бюджетів губернського і повітових земств; 2. селянським громадам, які мали обігові кошти, пропонувалось розмістити їх на банківських рахунках інститутів земського самоврядування, щоб за допомогою цих ресурсів земські управи могли розвивати селянські кустарні промисли як якісну альтернативу землеволодінню та відповідному товарному виробництву; 3. за допомогою Чернігівського губернського земства офіційно звернутися до Уряду Російської імперії з клопотанням про заснування особливого державного фонду, який буде усіляко сприяти та допомагати селянству держави у справі розвитку ремесла і промислів, що у кінцевому результаті повинно призвести до появи стратегічно важливої галузі промислового виробництва у країні.

Після гострих, дебатів обговорення пропозицій ліберальних земців, Борзнянське повітове земське зібрання мінімальною більшістю голосів відхилило оприлюднені ініціативи, посилаючись на те, що запропоновані Н. Волк-Карачевським заходи вже обговорюються у колах Чернігівського губернського земства³.

На наш погляд, відмова Борзнянського повітового земства від ухвалення запропонованих прогресивними аристократами заходів щодо поліпшення умов економічного побуту селянства була пов'язана з тим, що члени опозиційної аристократичної фронди фактично пропонували почати процеси суцільної муніципалізації активів земельної власності на конкретних територіях. В умовах 80-х рр. XIX ст., коли у Російській імперії точилася суспільна боротьба між прихильниками епохи Великих реформ та їх принциповими опонентами, такий

³ Экономический быт населения. Земский сборник Черниговской губернии. 1882. №11. Чернигов: Земская типография, 1882. С. 87-89.

крок, без жодних сумнівів, розглядався як революційний. Він не влаштовував ні верховну владу, ні консервативно-реакційну більшість суспільства держави, оскільки мова йшла про те, що земські органи місцевого самоврядування стануть репозитаріями акумулювання, розпорядження та комерційного продажу земельних фондів регіону; будуть мати у своєму розпорядженні значні обігові фінансові ресурси та колосальний політико-ідеологічний вплив на більшість суспільства країни – селянство як справедливий продавець земельних наділів, на відміну від великої латифундіальної аристократії; де-факто стануть впливовою соціально-політичною силою, яка зможе реально, легально та легітимно опонувати офіційному внутрішньому курсу російського абсолютизму. Тому провінційні ретрогради воліли не брати на себе жодної відповідальності у прийнятті подібних рішень.

19 і 21 грудня 1881 р. Чернігівське повітове земське зібрання розглянуло доповідь повітової земської управи про економічне становище селянських громад у Чернігівському повіті. Члени опозиційної аристократичної фронди регіону: М. Константинович і В. Варзар – піддали критиці документ, вказавши на його формалізм і наполягли на створенні спеціальної комісії, яка б вивчила реальне життя селянського соціуму в повіті, особливо у контексті викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян і доповіла про результати у сесійній залі земського повітового зібрання. Повітові земські збори погодились із аргументами лібералів і ухвалили рішення про створення відповідної комісії.

Обрана комісія, у роботі якої брали участь і представники земського лібералізму, надала повітовому зібранню такі висновки: 1. викупні платежі є вкрай обтяжливим фінансово-економічним тягарем для селянства; 2. необхідно звернутися до верховної влади з проханням про або повне скасування викупних платежів, або їх суттєвого зниження; 3. якщо Уряд прийме рішення про зменшення викупних платежів, то це потрібно робити диференційовано: у кожному конкретному випадку необхідно приймати рішення індивідуально, залежно від економічного становища селянського господарства, адже рівномірне пониження для усіх призведе до ефекту «зрівнялівки», що викличе докори у відсутності соціальної справедливості у суспільстві; 4. в обов'язковому порядку широко використовувати наукові досягнення земської статистичної служби Чернігівської губернії та розроблений прогресивний принцип податкової системи регіону: фіскальні збори з селян повинні прямо залежати від прибутковості їх земельних наділів, опосередкованих заробітків, якості землі, кількості скотарського парку селянського господарства тощо. Чернігівське повітове земство підтримало висновки комісії й прийняло рішення про звернення до Уряду з порушеної проблеми⁴.

Потрібно віддати належне – верховна влада Російської імперії вимушена була визнати правоту аристократичної опозиції, оскільки показники наповнення державного бюджету і криза фіскальних зборів яскраво свідчили про те, що селянство не спроможне нести на собі такий економічний тягар. Тверезо мислячі члени Уряду підготували загальнодержавне рішення, а новий імператор Олександр III 28 грудня 1881 р. затвердив зміни в оподаткуванні селянських громад. Згідно оновленим законодавством відбулися такі зміни: 1. викупні платежі були зменшені для усіх селянських громад держави без винятку; 2. для селянських господарств, які перебували у кризі, застосовувався диференційний підхід і дозволялося додаткове пониження фіскальних зборів; 3. з 1 січня 1883 р. набирала чинності норма про те, що всі колишні поміщицькі селяни, які вважалися тимчасовозобов'язаними, отримували якісно інший суспільний статус – власників активів майна зі звільненням від обов'язків сплати колишнім господарям 1/5 частини викупної суми за земельний наділ. Імперським законом від 28 грудня 1886 р. оподаткування земельного фонду буде уніфіковано, а відтак специфічні відмінності між «Малоросійським» та «Великоросійським» Положенням селянської реформи 1861 р. у повному обсязі ліквідовані. До кінця 80-х рр. XIX ст. особистими зусиллями ліберальних

⁴ Выкупные платежи в связи с экономическим положением крестьянского населения. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1882. № 9. С.30-36.

земців та службовців земської статистичної служби вдалося радикальним чином зменшити викупні платежі селянства на 55% території Чернігівської губернії⁵.

5 жовтня 1882 р. в умовах надій на правління імператора Олександра III та звернення Уряду держави до інституцій місцевого самоврядування про розподіл субвенції державного бюджету для зменшення викупних платежів зобов'язаного селянства на надзвичайній сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута спеціальна доповідь губернської земської управи про перспективи подальшого зменшення викупних платежів для селянства Чернігівської губернії.

Від фракції земської ліберальної партії українського Полісся виступив П. Червінський. У своїй промові він відзначив, що пропозиції Уряду Російської імперії щодо зниження викупних платежів та вирішення гостроти проблем економічного життя селянства повністю запозичені з клопотань та звернень повітових земських зібрань Чернігівської губернії, зокрема його політичних соратників, що, звичайно, не може не тішити. Представник лібералів констатував, що урядові кола все ж предметно придивляються до ініціатив прогресивної громадськості провінції країни. Прийняті Урядом рішення про часткове зниження викупних платежів селянства та урядові трансакції ресурсів на банківські рахунки установ місцевого самоврядування дозволяють Чернігівському губернському земству ставити питання про справедливий перерозподіл наявних державних коштів між усіма 15 повітовими земствами губернії з метою уникнення звинувачень в економічній упередженості.

Визначальними факторами у справі перегляду розмірів викупних платежів, на переконання П. Червінського, повинні стати якість земельного фонду губернії та наділів селян і ступінь врожайності. Представник лібералів запропонував: 1. розподілити повіти Чернігівської губернії за групами з однаковою врожайністю, якістю земельного фонду і кількістю наділів; 2. визначити допустимий мінімум врожайності земельних наділів – 25 пуд. з десят., якщо врожай менше – зменшувати викупний платіж; 3. тільки після здійснення двох перших заходів розподіляти урядову фінансову субвенцію для Чернігівської губернії у розмірі 175 тис. руб.

Політичний соратник П. Червінського М. Константинович додав, що потрібно враховувати і прибутковість земельних наділів стосовно до розмірів викупних платежів.

Після детального обговорення звернення Уряду Чернігівське губернське земське зібрання одностайно постановило: 1. розподілити кошти державної урядової субвенції для зменшення викупних платежів селянства, враховуючи врожайність, якість, прибутковості земель та їх відповідності розмірам викупних платежів; 2. обрати спеціальну комісію губернського земства, якій делегувати повноваження з розробки проекту розподілу коштів державного бюджету. До депутатської комісії були обрані представники земської опозиції М. Константинович та П. Червінський⁶.

Так чи інакше, можемо сміливо стверджувати про часткову перемогу земського ліберального руху як опозиційної течії у визвольному русі над внутрішнім економічним курсом російського самодержавства. Численні клопотання прогресивних, демократичних кіл країни до Уряду Російської імперії про скасування, або як мінімум системне зменшення викупних платежів для звільнених селян протягом декількох років дали свої результати. Центральна влада під тиском великого дефіциту надходжень до державного бюджету була змушена визнати раціональність аргументації ліберальної опозиції. Зазначимо, що опозиціонери залишилися вірними своїй економічній філософії і дотримувалися принципів прогресивної фіскальної системи, взявши за основу інструмент неоподаткованого прожиткового мінімуму, який тільки набирив популярність в економічній теорії того часу.

⁵ Землевладение бывших помещичьих крестьян и обложение их выкупными платежами. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1896. № 4. С. 16 - 32.

⁶ Журналы чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 5 и 6 октября 1882 года. №1. С. 5-12. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1882. №11.

Вагоме практичне значення для аграрної політики земської ліберальної партії північної України мали з'їзди сільських господарів Чернігівської губернії, які проводились за підтримки і патронату опозиційної аристократичної фронди у 80-х рр. XIX ст.

Перший сільськогосподарський з'їзд усіх станів громад регіону, скликаний Чернігівським повітовим земством – одним із географічних центрів поширення земського лібералізму, відбувся у м. Чернігові 15 – 16 січня 1883 р. Земську ліберальну партію краю на форумі репрезентували В. Варзар і М. Константинович. Головуючим на засіданнях було обрано представника лібералів – М. Константиновича.

На першому засіданні, 15 січня, одним із перших суттєвих питань, розглянутих зборами, була пропозиція про створення, відкриття і функціонування сільськогосподарських музеїв у столиці та найбільших містах Чернігівської губернії. М. Константинович, коментуючи ідею, зауважив, що формування фондів цих закладів відповідними профільними експонатами стане найбільш цінним фактором прогресу аграрного сегменту економіки краю. Під час обговорення питання стало зрозуміло, що для практичної реалізації проекту у земських інституцій Північної України не вистачає фінансових ресурсів. Тому було прийнято рішення про передачу проблеми для подальшого розгляду спеціальній комісії форуму.

З'їзд розглянув пропозиції, ініційовані виконавчим органом міського самоврядування – Чернігівською міською управою, яка делегувала на форум своїх представників, адже ліберальні земці мали свою репрезентацію й в установах міського самоврядування Північного Лівобережжя. Так, міські функціонери запропонували: 1. створити земську систему страхування худоби; 2. організувати щеплення тварин з метою запобігання масової захворюваності; 3. ініціювати проведення зразково-показових виставок сільськогосподарських будівель та господарчих одиниць із вогнетривким покриттям і протипожежними запобіжниками; 4. доручити земській статистичній службі сформуванню окремих напрям досліджень – статистичне вивчення аграрного виробництва; 5. усіма можливими інструментами розвивати провінційні ремесла та промисли, як одну з альтернатив сільського господарства.

З'їзд після детального обговорення пропозицій Чернігівської міської управи постановив: вважати поставлені проблеми питаннями особливої актуальності та значущості; у зв'язку з відсутністю цілісного бачення вирішення цих питань, передати їх для детального розгляду періодичним з'їздам сільських господарів, оскільки модерність цих ідей потребує прискіпливого наукового вивчення.

Окремо була розглянута наполеглива ініціатива представника земських лібералів В. Варзара про необхідність термінового доручення особливій комісії форуму підготувати спеціальну профільну записку щодо невідкладного забезпечення процесів висушування болотних місцевостей українського Полісся з метою подальшої їх експлуатації як ареалів аграрного виробництва. На переконання опозиціонера, ця записка з конкретними пропозиціями практичного характеру повинна бути затверджена з'їздом сільських господарів і негайно внесена на розгляд сесії Чернігівського повітового земського зібрання. Делегати форуму одноголосно підтримали аргументи В. Варзара⁷.

На другому засіданні з'їзду, яке відбулося 16 січня, до персонального складу делегатів приєднався ще один член земської ліберальної партії Сіверщини – В. Хижняков. Одним із ключових питань, які розглядалися, стала проблема вирубування лісового фонду регіону. У своїй промові з цього приводу В. Варзар наголосив, що цю злободенну, катастрофічну проблему можна вирішити зусиллями державних органів влади Російської імперії, оскільки відсутні законодавчі акти, які б регламентували, регулювали та розтлумачували основні питання життєдіяльності лісового господарства країни. Головним інструментом повинно стати нове, прийняте верховною владою законодавство, яке б мінімізувало, а в ідеалі нейтралізувало

⁷ Протоколи засідань сільськогосподарського съезда всех сословий, созванного по инициативе Черниговской уездной земской управы в г. Чернигове. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1883. № 4-6. С. 52 - 64.

будь-які факти проявів зловживань та корупції у галузі з боку приватних осіб або відповідних посередників. Після обговорення питання з'їзд ухвалив такі рішення: доручити В. Варзару розробити пропозиції щодо цієї проблеми; на наступному форумі сільських господарів предметно розглянути ініціативи доповідача; доповідь В. Варзара з детальним протоколом обговорення, стенографією висловлених пропозицій і зауважень передати на розгляд повітових земських зборів та Чернігівського губернського земського зібрання⁸.

Другий з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 10 вересня 1883 р. Земську ліберальну партію представляли М. Константинович та В. Варзар. Головуючим на засіданні М. Константинович. На ньому розглянуто вагомні організаційні питання. Зокрема, запропоновано перетворити форуми сільських господарів у регулярний, сесійний інститут земського самоврядування на півночі Лівобережної України. Крім цього, озвучено ініціативу про створення при з'їзді постійно функціонуючого виконавчого органу – бюро, яке б оперативно імплементувало в життя прийняті форумом рішення.

Виступаючи з цього приводу, В. Варзар озвучив ідею щодо проведення загального з'їзду селян-власників Чернігівської губернії, скориставшись приїздом делегатів від усіх повітів на заплановану сільськогосподарську виставку в м. Чернігові. На його погляд, цей форум і вирішить принципово питання: або створювати постійно функціонуюче аграрне товариство Чернігівської губернії, або регулярно та періодично скликати сільськогосподарські з'їзди. Звісно, необхідно просити Чернігівську повітову земську управу, яка збирається організувати аграрну виставку, налагодити контакти з усіма ймовірними учасниками майбутніх форумів, узгодити їх участь та призначити проведення виставки, а відповідно й зібрання на 25 вересня 1883 р. Делегати з'їзду підтримали пропозиції В. Варзара⁹.

Третій з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 25 вересня 1883 р. Головним його результатом можна вважати ухвалу про створення у Чернігівській губернії сільськогосподарського товариства як установи, що покликана координувати розвиток та поступ аграрного сегменту економіки краю¹⁰.

П'ятий з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 3 липня 1884 р. Від земської ліберальної партії на форумі був присутній М. Константинович, якого було обрано головою. Він оприлюднив звернення Чернігівської повітової земської управи. Виконавчий орган місцевого самоврядування повідомляв, що, згідно з рішеннями з'їздів 1883 р., управа звернулася до державних установ, які займаються поширенням худоби, аграрного реманенту та сільськогосподарських знарядь праці з проханням продати у власність повітового земства декілька одиниць племінної худоби, коней та інструментарію виробництва. Більшість запитів земства було виконано, а тому необхідно розподілити поповнення цього парку. Крім того, представник лібералів зазначив, що форуми сільських господарів повинні вирішувати і проблеми сільськогосподарських та економічних товариств, оскільки у протилежному випадку поліпшення результатів господарської діяльності неможливо, а вказані питання стануть перепонами для прогресивного розвитку економіки регіону. Враховуючи той факт, що приватних товариств, які б мали бажання вирішувати подібні проблеми, немає, то це зобов'язані робити зібрання сільських господарів, оскільки лише дрібні провінційні власники і виробники точно знають про те, що і як потрібно робити в конкретній ситуації¹¹.

Земські ліберали Північного Лівобережжя приділяли увагу і соціальним аспектам функціонування аграрного сектору економіки. Так, наприклад, 26 жовтня 1884 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання було порушено питання про малоземелля спеціальної верстви селянського соціуму – так званого стану «малоросійського козацтва». Під

8 Протоколи... №4-6. С. 64-66.

9 Журнал засіданий второго съезда сельских хозяев Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1884. №2. С. 18-22.

10 Журнал третьего съезда сельских хозяев Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1884. №2. С. 29-31.

11 Журнал засіданий пятого сельскохозяйственного съезда Черниговского уезда, состоявшегося 3 июля 1884г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1884. №6-10. С.60-70.

час обговорення представники земської опозиції Н. Волк-Карачевський і В. Савич спеціально наголосили на тому факті, що члени вказаної соціальної групи навіть за часів існування юридичного кріпацтва у Російській імперії перебували у привілейованому становищі. Зокрема, більшість із них були особисто вільними, мали статус дрібних земельних власників, користувалися специфічними економічними пільгами, які склались історично. Тому категорично не можна порівнювати пореформене становище козацтва і колишніх поміщицьких селян, адже між ними принципова юридична відмінність. Спочатку потрібно прискіпливо дослідити причини дефіциту земельного фонду у козаків, а вже потім ухвалювати будь-які рішення.

Борзнянське повітове земство погодилось із аргументацією лібералів і постановило: у зв'язку з дискусійністю проблеми малоземелля «малоросійського козацтва» та прогресуючим обезземеленням колишніх поміщицьких селян, доручити повітській земській управі опрацювати порушену проблематику і якщо буде потреба – направити на адресу Уряду Російської імперії необхідні клопотання¹². Як бачимо, репрезентанти опозиційної аристократії чітко диференціювали різні соціальні верстви селянських громад та розмежовували їх фінансово-економічні інтереси, наполягаючи на окремому дослідженні проблем життєдіяльності кожного стану селянського соціуму.

16 листопада 1884 р., згідно з поданим Чернігівським з'їздом сільських господарів клопотанням, міністр державних маєтностей Російської імперії дав дозвіл на створення Чернігівського сільськогосподарського товариства та затвердив Статут організації. Усі установчі та дозвільні документи були передані за посередництвом чернігівського губернатора С. Шаховського.

Перше засідання товариства відбулось 16 березня 1885 р. у приміщенні Чернігівської повітової земської управи. З 26 необхідних членів для кворуму на засіданні були присутні 16. Зважаючи на це, процедури виборів Правління товариства були відкладені, а вирішення поточних справ організації покладалося на обране тимчасове бюро. Новина про заснування товариства була сприйнята селянським соціумом із великим захопленням, на першому засіданні була оприлюднена ціла низка вітальних листів від селянських громад.

Друге засідання товариства відбулося 19 квітня 1885 р. Були присутніми вже 30 членів організації, проведені вибори Правління товариства. Членами органу управління були обрані репрезентанти земського лібералізму регіону: М. Константинович став головою Правління а В. Варзар – секретарем.

Загалом упродовж 1885 р. відбулося 4 з 6 запланованих засідань товариства. Оскільки організація лише починала свою діяльність, значних практичних результатів досягнуто не було. Тим не менше, на засіданнях були обговорені теоретичні питання розвитку аграрного сектору економіки регіону, які у найближчому майбутньому повинні були стати фундаментом поступу галузі. Про великі перспективи та значну популярність організації свідчить яскравий факт: вже на кінець 1885 р. персональний склад товариства налічував 76 осіб¹³.

25 жовтня 1887 р. на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової управи з приводу клопотання про асигнування з бюджету інституції фінансової субсидії для потреб Чернігівського сільськогосподарського товариства.

З розгорнутою промовою щодо цього питання виступив член земської ліберальної партії В. Варзар. Під час виступу опозиціонер визнав, що у конкретному випадку він є зацікавленою персоною, адже він обіймає посаду секретаря товариства. Однак, незважаючи на це, як повітовий гласний і голова повітової земської управи, він підтримує асигнування 500 руб. з повітового земського бюджету для розширення функціонування організації. Оратор вказав, що виділені кошти допоможуть товариству створити склади механізованої сільськогоспо-

12 Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания 1884 года и экстренной сессии 1885 года. Нежин: Типография Е. Венгера, 1885. №2. С.17-18.

13 Отчет о деятельности Черниговского сельскохозяйственного общества за 1885 г. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1886. №3-4. С.35-36.

дарської техніки та знарядь аграрної праці, банк посівних матеріалів та культур, сплатити за оренду товариством господарських приміщень тощо. Опозиціонер запропонував надати товариству право орендувати та використовувати деякі приміщення Чернігівського повітового земства для проведення організаційних заходів та засідань. Це дозволить зменшити суму субсидії до 300 руб., а повітове земство стане відповідальним за функціонування і життєдіяльність товариства.

Чернігівське повітове земське зібрання після обговорення питання ухвалило: 1. асигнувати з земського бюджету 500 руб. у якості субсидії для забезпечення діяльності товариства; 2. надати право товариству користуватися будівлями Чернігівського повітового земства, оскільки селянство є головним виборцем і податковим утримувачем інституції, а товариство зобов'язане усіляко допомагати селянству¹⁴.

На жаль, у другій половині 80-х рр. XIX ст. доба Контрреформ у Російській імперії набрала шалених обертів, тому поступ багатьох прогресивних явищ, зокрема громадських об'єднань, був суттєво загальмований. Так, скажімо, 15 грудня 1887 р. на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто клопотання Чернігівського сільськогосподарського товариства про надання земської субсидії для подальшого розвитку. Думки членів земської ліберальної партії розійшлися.

П. Червінський вважав, що товариство поки що не виправдовує покладених на нього надій, а оскільки географічним ареалом його функціонування є Чернігівський повіт, то логічнішим буде надання субсидії Чернігівським повітовим земством.

В. Варзар навпаки наполягав на тому, що Чернігівське губернське зібрання не повинно керуватися суто формальними, штучними підставами. У своїй промові він зазначив, що усі прогресивні сили повинні об'єднатися для протистояння силам реакції у державі. Чернігівське сільськогосподарське товариство є суспільно корисною, виборною організацією, яка заснована на демократичних засадах. Відтак насамперед мова йде не про фінансове забезпечення, а про визнання його важливим суспільним інститутом. Товариство у перспективі може стати губернським. Проблеми аграрної економіки цікавлять більшість населення краю. Тому губернське земство може дати товариству те, чого не може дати суспільство: інституційний патронат місцевого самоврядування, субсидіювання з земського бюджету, забезпечення організації не тільки профільним консалтингом, а й усім комплексом послуг, які може надати земська установа громадській організації. Товариству потрібно надати поштовх для активної діяльності, а для цього необхідний первісний фінансовий інструментарій. Саме тому товариство просить початковий капітал як у державних інституцій, так і у земських установ.

Після тривалого обговорення питання Чернігівське губернське земське зібрання більшістю голосів (26 проти 10) постановило: відмовити в асигнуванні з земського бюджету 1 тис. руб. субсидії на потреби Чернігівського сільськогосподарського товариства¹⁵.

На цьому ж засіданні розглядалось питання про відкриття губернської сільськогосподарської виставки у м. Чернігів. У своєму виступі щодо цієї ініціативи представник лібералів – П. Червінський зауважив, що земські інституції регіону плідно займаються реалізацією подібних проектів і провели декілька виставок. На державному заході репрезентанти земств будуть позбавлені будь-якого впливу, тому участь, а тим більше його земське фінансування є недоречним. Чернігівське губернське земство постановило: не асигнувати з бюджету губернської земської управи 1200 руб. субсидії для організації губернської сільськогосподарської виставки¹⁶.

14 Журнали Черниговского уездного земского собрания 1886-1887гг., со сметой и раскладкой земских сборов на 1888г. Чернигов: Типография Губернского правления, 1888. №3. С. 22-23.

15 Журнали очередного Черниговского губернского земского собрания 1887 года. №11. С.258-269. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1888. №3-5.

16 Журнали чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 5 и 6 октября 1882 года. №1. С. 5-12. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1882. №11. С. 271-272.

Висновки.

Розглянувши основні складники та напрямки аграрної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 80-х рр. XIX ст., вважаємо можливим зробити деякі узагальнення.

Аналіз історичних джерел, частину яких вперше введено до наукового обігу, яскраво свідчить про те, що у 80-х рр. XIX ст. ставлення опозиційної аристократичної фронди Північної України до аграрного питання, порівняно з минулими періодами, суттєво змінилося. Вже у 1881 р. ліберальні земці регіону сміливо заявили не тільки про необхідність предметного розгляду концепції муніципалізації земельного фонду Чернігівської губернії як провідного інструменту забезпечення селянського соціуму приватними земельними наділами, а й запропонували конкретну фінансово-економічну модель практичної реалізації цієї ідеї. Відзначимо, що вказана концепція у майбутньому буде узятя на «озброєння» Конституційно-демократичною партією Російської імперії як лідера загальнодержавного ліберального руху.

Наголосимо на факті хоча й часткової, але все ж перемоги земських лібералів Сіверщини над російським самодержавством у сфері податкової та фіскальної політик. Завдяки подвижницьким зусиллям опозиціонерів, які наполегливо надсилали клопотання до верховної влади про відміну або суттєве зменшення викупних платежів тимчасовозобов'язаного селянства, вказані фіскальні збори були радикально зменшені особистою волею імператора Олександра III.

Важливе значення для розвитку аграрного сектору економіки Північного Лівобережжя мали з'їзди сільських господарів Чернігівської губернії, які проводилися за підтримки і патронату земської опозиції краю. Згадані форуми стали не тільки органами координації та управління процесами розвитку сільськогосподарського виробництва, а й науково-методологічним та консультативно-дорадчим інститутом поступу аграрної науки у регіоні.

Вагомим досягненням земських лібералів українського Полісся стало заснування та створення Чернігівського сільськогосподарського товариства. Організація стала популярним громадським об'єднанням, яке, окрім іншого, займалось і демонстрацією провідного міжнародного досвіду з аграрного виробництва на рівні технологій та знарядь праці.

Стверджуємо, що у 80-х рр. XIX ст. аграрна політика земського ліберального руху на півночі Лівобережної України значно трансформувалась і ґрунтувалась на пошуках різних варіантів прогресивної еволюції поступу сільськогосподарського виробництва і соціуму селянських громад.

References:

1. Jekonomicheskij byt naselenija [Economic life of the population]. (1882) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 11, 87-89. [In Russian]
2. Kotel'nic'kij, N. (2020) Agrarne pitannja v dijal'nosti zems'koї liberal'noї frondi pivnichnoї Ukraїni [The agrarian issue in the activities of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine]. *Naukovi zapiski Vinnic'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mihajla Kocjubins'kogo [Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskiy]*, 33, 16 – 23.
3. Kotel'nic'kij, N. (2023) Politika zems'koї liberal'noї partii pivnichnoї Ukraїni u galuzi sil's'kogo gospodarstva (70rr.HIHst.) [Policy of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine in the field of agriculture (70s of the 19th century)]. *Visnik Cherkas'kogo nacional'nogo universitetu [Bulletin of the Cherkasy National University]*, 1, 100 - 110 [In Ukrainian]
4. Mojsijenko, V. (1999) Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukrai'ni (seredyna 60-80 rr. XIX st.). [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid 60-80's of the XIX century)]. *Abstract of candi-date's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]
5. Otchet o dejatel'nosti Chernigovskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva za 1885g. [Report on the activities of the Chernigov Agricultural Society for 1885]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 1886, 3-4, 35-36. [In Russian]

6. Protokoly zasedanij sel'skohozjajstvennogo s#ezda vseh soslovij, sozvannogo po iniciative Chernigovskoj uezdnoj zemskoj upravy v g. Chernigove [Minutes of meetings of the agricultural congress of all classes, convened on the initiative of the Chernigov district zemstvo government in Chernigov]. (1883) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 4-6, 52 – 64. [In Russian]
7. Red'kina, O. (2002) Zemstva Livoberezhnoi' ta Pivdennoi' Ukrai'ny jak organy misceвого samovrjaduvannja ta oseredky liberal'nogo ruhu v drugij polovini XIX – pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Abstract of candi-date's thesis. Zaporizhzhja. [in Ukrainian]*
8. Vykupnye platezhi v svjazi s jekonomicheskim polozheniem krest'janskogo naselenija. [Redemption payments in connection with the economic situation of the peasant population]. (1882). *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 9, 30-36. [In Russian]
9. Zemlevladienie byvshih pomeshchich'ih krest'jan i oblozhenie ih vykupnymi platezhami. [Land ownership of former landowner peasants and taxation of their redemption payments]. (1896) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 4, 16 - 32. [In Russian]
10. Zhilenkova, I. (2000) Liberal'no-demokratichnij ruh v Ukraїni (druga polovina XIX – pochatok XX stolittja). [The liberal-democratic movement in Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]/ *Abstract of candi-date's thesis. Kyiv [in Ukrainian]*.
11. Zhurnal zasedanij pjatogo sel'skohozjajstvennogo s#ezda Chernigovskogo uezda, sostojavshegosja 3 ijulja 1884g. [Journal of the meetings of the fifth agricultural congress of the Chernigov district, held on July 3, 1884]. (1884) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 6-10, 60-70. [In Russian]
12. Zhurnal zasedanij vtorogo sezda sel'skih hozjaev Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province] *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii [Journal of meetings of the second congress of rural owners of the Chernigov province]*, 1884, 2. [In Russian]
13. Zhurnaly Chernigovskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1886-1887gg., so smetoj i raskladkoj zemskih sborov na 1888g. [Journals of the Chernigov district zemstvo assembly of 1886-1887, with estimates and distribution of zemstvo fees for 1888] (1888) 3, 22-23. [In Russian]
14. Zhurnaly chrezvyčajnogo Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 5 i 6 oktjabrja 1882 goda [Journals of the extraordinary Chernigov provincial zemstvo assembly on October 5 and 6, 1882] (1882) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 11 [In Russian]
15. Zhurnaly ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1884 goda i jekstrennoj sessii 1885 goda [Journals of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1884 and the emergency session of 1885] (1885), 2, 17-18. [In Russian]
16. Zhurnaly ocherednogo Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1887 goda [Journals of the next Chernigov provincial zemstvo assembly in 1887] (1888) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. [Zemstvo collection of Chernigov province]*, 11, 3-5. [In Russian]

Надійшла до редакції / Received: 15.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 18.07.2024